

Родинний вплив як чинник формування психіки українців

А.М. Маслюк

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології імені В.А. Роменця, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

У статті розглянуто вплив родинного виховання на формування психіки українського народу. Уточнено виховну роль матері й батька.

Ключові слова: виховання, психіка, родина, характер.

В статті рассмотрено влияние семейного воспитания на формирование психики украинского народа. Уточнена воспитательная роль матери и отца.

Ключевые слова: воспитание, психика, семья, характер.

The paper examines the impact of family education on the formation of mentality of the Ukrainian people. Refined educational role of mother and father.

Keywords: education, mentality, family, character.

Постановка проблеми

Несприятливі суспільно-політичні процеси в Україні на початку ХХ ст. зумовили виїзд в еміграцію наукової еліти нашої держави (Д. Антонович, І. Горбачевський, С. Дністрянський, О. Колесса, С. Рудницький, О. Кульчицький, І. Мірчук, Д. Чижевський, Б. Цимбалістий, В. Янів, Я. Ярема та ін.). Незважаючи на складні обставини життя, українські науковці в діаспорі змогли не тільки зберегти, а й примножити свій науковий доробок. Про це свідчать засновані центри та навчальні заклади для збереження та розвитку української ідентичності у світі.

Відтворити послідовну історію вітчизняної психології, як зазначав свого часу знаний історик психології В. Роменець, неможливо без урахування того вкладу, який був внесений у неї українськими мислителями. Питання про зміст психологічних поглядів, що поширювалися в Україні представниками української діаспори, потребує окремого розгляду.

І тим не менш, зміст психологічних поглядів представників української діаспори ХХ ст., залишається без належного науково-психологічного осмислення, не кажучи вже про потребу в узагальненні відомих на цей час вказаних поглядів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Незважаючи на наявність певної кількості праць пошукового характеру (дослідженню психології української діаспори присвячено одну дисертаційну роботу з етнопсихології Н. Кіцак), далекою є від належного історико-психологічного осмислення багата спадщина представників української діаспори в США, Канаді, Австралії та Європи.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У силу певних суспільно-політичних обставин минулого століття мало представленими на науковому рівні України залишаються здобутки психологів української діаспори. Можна із сумом констатувати, що навіть фахівці галузі недостатньо знайомі з творчістю українців за кордоном.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження поглядів Б. Цимбалістого, щодо питання впливу родинного виховання на формування психіки українського народу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Важливим осередком української діаспори були й залишаються США, які дали можливість сформуватися цілій плеяді

відомих учених (І. Головінський, А. Княжинський, Є. Онацький, Р. Петришин, Р. Трач, М. Шлемкевич тощо). Окремим розділом, в уявній книзі здобутків української діаспори США, представлена постать Б. Цимбалістого і його психологічна спадщина: «Проблема ідентичності: Україна чи Америка» (Чикаго, 1974), «Тавро бездержавності» (Джерсі Сіті, 1982). Крім того, у цих працях автор розкриває свої погляди на різноманітну тематику: «Освіта в СРСР» (1953 р.), «Родина і душа народу» (1956 р.), «Вростаючи у дві культури» (1987 р.) тощо.

Детермінантами творчості вченого, на наш погляд, були: 1. Сімейне виховання батьками, що належали до патріотичної частини населення Західної України (релігійність, націоналізм, пошана до старших, родинні традиції тощо). 2. Психотерапевтична практика, що дала можливість, критично ставлячись до вчень З. Фрейда та І. Павлова, працювати в руслі психодинамічної теорії «Я» Г. Гаргмана, Е. Еріксона та інших, де «Я» виступає основою особистості, що проявляється у ставленні до дійсності, контролі й регулюванні інстинктивних потягів, ставленні до об'єктів тощо. 4. Філософія екзистенціалізму Ж.-П. Сартра та А. Камю як продовження ідей Ф. Ніцше, С. Керкегора, М. Хайдеггера, К. Ясперса (замість якоїсь абстрактної ідеї разом з вірою в Бога поставлено людину, де факт екзистенції людини є первинним для розуміння суті її існування). 5. Соціально-політична ситуація в СРСР (творчість автора спрямована на державне відродження України).

Цікавою та непересічною роботою пояснення формування психіки українців є концепція українського персоналізму видатного психолога української діаспори ХХ ст. О. Кульчицького [2; 3; 4].

До основних чинників, що формували психіку української людини, учений відносить: расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфічні, глибинно-психічний чинник. Автор використовує у своїй науковій розвідці дедуктивний метод, вказуючи на те, що він не виглядає при цьому неви-

правданим з погляду загальної методології психології, оскільки мірилом поступу науки є перехід від емпіричних тверджень до узагальнених тез і дедуктивних із них висновків.

У Б. Цимбалістого виникають деякі питання до змісту концепції українського персоналізму О. Кульчицького. Учений, характеризуючи расовий чинник формування психіки українського народу (за О. Кульчицьким), зазначав: «Наші знання біологічних спадкових факторів у людей замалі, щоб запевняти, що разом із спадковими рисами зовнішньої будови, передаються у спадок відповідні їм, конкретні, психічні риси». І далі: «Треба теж собі пригадати, що людські раси, чи пак підраси білої людини, такі змішані, що ледве можна у когось говорити про чисту расову, біологічну спадщину» [8, с. 29].

З історії нам відомо, яка кількість народів проживала на теренах України, подання різних рас, на наш погляд, у підсумку не можуть вказувати на певну притаманну лише українському народу психічну структуру. Яким чином це можна виміряти або дослідити? Які психічні риси, притаманні для нордійської раси, домішалися до психіки динарської раси? А можливо, це вплив інших чинників, а не саме расового? Закономірно, що на ці запитання немає однозначної відповіді на користь расового чинника (за О. Кульчицьким). Існування американської нації, різноманітної за національним складом, американської ментальності, спростовує значний вплив расового чинника у формуванні національної психіки. Наприклад, якщо ми порівнюємо українця й німця нордійської раси й українця середземноморської раси, то більша вірогідність схожих рис буде між українцями різних рас, тобто цей приклад ще раз доводить несуттєвий вплив расового чинника на розвиток психіки народу. Крім расового чинника, що формував психіку української людини, О. Кульчицький виділяє: географічний або геопсихічний, історичний, соціопсихічний, культуроморфічний, глибинно-психічний чинник.

Вплив виділених чинників О. Кульчиць-

ким на формування психіки українського народу існує, і в цьому немає сумніву. Однак виникають деякі питання стосовно самого механізму впливу. Так, одні чинники незмінні (географічний), інші змінюються досить повільно (історичний, соціопсихічний, глибинно-психічний), тобто ментальність народу змінюється дуже повільно. Але є приклади, які свідчать про те, що в певні історичні періоди характеристики вдачі певного народу змінюються значно швидше. Зокрема, у XIX ст. в літературі німецький народ був охарактеризований як доброзичливий, поміркований, богобоязливий. Однак, що сталося з тим же народом у XX ст., коли до влади прийшов Гітлер? І як змінилася думка про німецький народ? У Б. Цимбалістого виникає ще одне закономірне запитання до концепції О. Кульчицького стосовно механізму передачі національних рис з покоління в покоління. Автор наголошує: «Отож діти емігранта, що живуть за кордоном серед української колонії, мусять бути цілком інші, бо на них не впливає цілий ряд чинників (геопсихічних, історичних ін.). А може, дещо з національних рис таки буде передано батьками? Яким шляхом?» [8, с. 31].

Дослідник Б. Цимбалістий знаходить у концепції українського персоналізму О. Кульчицького неврахований автором додатковий фундаментальний елемент формування психіки українців, який розкриває нам механізм передачі національних рис з покоління в покоління і який об'єднує всі чинники (расовий, географічний, історичний, соціопсихічний, культуроморфічний, глибинно-психічний). Таким базовим (*цементуючим* – виділено нами) чинником формування національного характеру українського народу та особистості зокрема є, на думку автора, родинне виховання, що розглядається вченим крізь призму культурно-антропологічного підходу.

Цимбалістий розумів культуру не як здійснення на якомусь рівні релігійних, моральних, естетичних, політичних цінностей, а культуру в антропологічному сенсі, яка створює цілісну соціальну спадщину людини. Тобто культуру, яка включає в себе не лише матеріальне, а й духовне

(психічні процеси й акти, які призводять до створення таких об'єктів). Дві різні культури можуть мати однакові елементи, але бути різними. Прикладом може слугувати міф про «старшого брата» по відношенню до українців. Про відмінність між українцями й росіянами зазначає І. Огієнко в книзі «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу»: «І який би бік життя ми не взяли, ми скрізь побачимо, що народ наш виявляє себе окремим, своєрідним народом, народом з самостійною культурою. Народ український створив свої звичаї, як от – родини, хрестини, похорон, свої вірування й переконання, створив свої обставини життя, зачісування кіс («хохол» чи оселедець»), свій музичний інструмент (бандура, ліра, торбан), свої страви, свій танок, – і все таке, що надає йому оригінальності й відрізняє від інших народів; було колись, у нас був навіть свій календар, і рік наш не припадав до московського» [6, с. 21].

Антропологи стверджували, що людина може змінити свою ментальність, поведінку й характер у разі виховання в іншій культурі. Так, біологічна спадщина може бути американською, а культурний вплив китайським, і саме останній виявиться сильнішим. Культурна антропология хоче визначити спосіб життя народу, соціальну спадщину, яку людина отримує від свого народу. Так, Б. Цимбалістий припускає, що, оскільки особливості характеру людини формуються в ранньому дитинстві, то й вплив культури на характер людини здійснюється також у дитинстві, адже виховний процес зумовлений культурним середовищем групи.

Цікавим є досвід виховання японських дітей, що яскраво демонструє вплив культури через родину. «Нам видається природним, що найінтенсивніше людину навчають дисципліни в дитячих і юнацьких роках, а потім їй надається дедалі більше особистої ініціативи. Японець у середньому віці найменше господар сам собі. Але, хоч як дивно, до цього його привчають підкресленою, навіть надмірною свободою у ранніх роках життя» [5, с. 81].

У своїх дослідженнях японського ха-

рактеру Р. Бенедикт зазначала про те, що японський характер поєднує в собі велике почуття обов'язку, послуху, культу батьків, тобто життя ніби скуте обрядовими приписами, але водночас з'являються вибухи афектів, непослуху, схильності до насолоди тощо. Це пояснюється особливостями японського виховання дітей [1].

У сім'ї діє принцип суворого підпорядкування старшим. Навіть у наші дні батько дорослих синів, якщо його власний батько ще не пішов «за межу», не зробить жодної угоди, не отримавши схвалення свого батька. Батьки приймають рішення про шлюб або розлучення своїх дітей навіть тоді, коли їхнім дітям більше сорока років. Батьку, як голові сім'ї, першим подають їжу, він першим приймає ванну й кивком голови відповідає на низькі поклони членів своєї родини. Авторитет батька для дитини абсолютний. Однак перших кілька років дитину виховує мати, яка щедро її годує, нічого не забороняє. Вплив батька й матері поєднують у характері японської дитини антагонізм: сувору дисципліну та свободу. Такий підхід до виховання, на думку Р. Бенедикт, продиктований історичним розвитком Японії, а саме існування феодальної системи, яка потребувала підпорядкування, дисципліни, дотримання чіткої ієрархії тощо. Свобода японської дитини в ранньому віці під опікою матері допомагає подолати вже дорослому японцеві різні обмеження, тобто встановлюється психічна рівновага між дисципліною і свободою.

Дослідник Б. Цимбалістий виокремив одну особливість життя української родини, що на його думку, мала центральне значення на формування психіки українців. Це роль жінки-матері в житті й ментальності українського народу. Аналізуючи українських жінок, учений з'ясував такі їхні особливості. По-перше, навіть в умовах еміграції, порівняно із західноєвропейськими народами, жіночі організації українців активніші, ніж жіночі організації іспанців або німців. По-друге, наприклад, у літературі представниці слабкої статі перевершують чоловіків своїм бойовим духом і мужністю (Леся Українка, О. Те-

ліга). Видатний Іван Франко називав Лесю Українку єдиним чоловіком в українській літературі. Яскравим прикладом сучасної героїчної жінки є військовополонена Н. Савченко. І таких прикладів нам не бракує. По-третє, у фольклорі, театральних виставах, анекдотах з'ясовуються родинні ситуації, у яких жінка домінує над чоловіком, наприклад, «чоловік голова, а дружина шия, куди поверне так і буде», а то й б'є його за «ледачість»... Таке становище чоловіків Б. Цимбалістий пояснює типом нашого суспільства й культури. Чоловіки на підсвідомому рівні бажують бачити такими своїх жінок, орієнтуючись на образ своєї матері. Ми знаємо, що підсвідомий образ матері спрямовує хлопця, чоловіка шукати собі власне схожу на маму супутницю життя, а дівчина навпаки, намагається віднайти у майбутньому чоловікові риси батька.

Жінка-мати має особливе значення в ментальності українців. Взаємовідносини матері-дитини, які формуються в ході розвитку прив'язаності в перші два роки життя, утворюють основу всіх майбутніх відносин. Перший подих, перший дотик, перша посмішка – це пов'язано з мамою, яка є всесвітом дитини. За традицією мама співала колискових пісень, через які дитині передавалася мудрість предків. Навіть існувало на Сході повір'я про те, що погані люди виростають через те, що мама не співала їм колискових. Колискова пісня є унікальним засобом розвитку дитини, оскільки дитина слухає пісню всім своїм тілом, тому що вона впливає на всі основні органи відчуття дитини. Відповідно це впливає на фізичний і психічний розвиток дитини – емоційні, когнітивні, пізнавальні процеси. Колискові допомагають малюку швидше одужати, коли він хворіє, перенести хворобу легше. Мама через колискову пісню знайомить дитину з оточуючим світом, людьми, рідною мовою. Слухаючи колискові пісні, дитина захищає свою психіку від стресів і емоційної нестійкості.

Учений Г. Харлоу, проводячи експерименти на мавпах, виявив, що останнім для доброго самопочуття необхідна не тільки їжа, а й увага матері [12]. «Експеримент

з кам'яним обличчям» був проведений Е. Троніком із 3-місячними малюками з метою виявлення взаємних очікувань батьків і дітей. У ході експерименту батьки дивилися на дитину, але беземоційно («кам'яне обличчя»). Поведінка малюка змінювалася від плачу до гикавки, тобто експериментально була доведена важливість емоційного контакту між дитиною та матір'ю [14].

Так, Дж. Боулбі в монографії «Материнська турбота й психічне здоров'я» в 1951 р. зазначав, що ситуація, коли відбувається цілковита депривація материнської турботи, різко негативно впливає на процес розвитку дитини, і насамперед, може заблокувати потенційні можливості встановлювати відносини з іншими людьми. Автор вказував на соціальну (позбавляла досвіду, необхідного для розвитку емоцій), інтелектуальну (недостатньо іграшок, пізнавального досвіду), соціально-емоційну (позбавлення тактильного контакту, погляджування) депривацію. Крім того, важливим чинником багатьох невротичних симптомів, особистісних розладів, сімейних проблем є й неадекватне «патогенне» батьківське виховання». Дитина в ранньому віці повинна виховуватися в атмосфері емоційної теплоти й прив'язаності до матері на підставі інтимних і стійких емоційних зв'язків, які для обох є джерелом задоволення і радості [11].

Учені З. Фройд, Р. Шпіц постійно підкреслювали, що в перший рік життя дитини основні зусилля спрямовані на виживання, а також на формування й розвиток адаптаційних механізмів. У цей період життя дитина цілковито безпорадна й тому мати повинна дати дитині все необхідне для життя й розвитку [7; 9]. Незважаючи на деякі розходження в термінології, психоаналітично орієнтовані автори сходяться в розумінні основного механізму психічної депривації в дитячому віці. Цей механізм полягає в передчасному розриві або патологічному характері первинного емоційного зв'язку дитини з матір'ю.

Як зауважив Б. Цимбалістий, у переважній більшості українців їхнє дитинство асоціюється з глибокою любов'ю до

матері. Однак постать батька згадується невиразно, що свідчить про незначний вплив на їхнє життя в дитинстві. Наприклад, радянські українці, змогли зберегти релігійну свідомість, віру, завдяки віруючій матері, навіть під шаленим тиском атеїстичної пропаганди. У релігійному житті українців часто переважав культ Богоматері, ніж культ Богочоловіка, що спостерігається досі.

Учений, досліджуючи життя селян (виховання дітей) у Галичині, отримав такі результати: вихованням дітей займаються жінки, батько зберігає за собою право час від часу на покарання дитини. Тобто батько для української дитини є недоступним і караючим авторитетом. Існує й інший тип батька – доброго, лагідного, який опікується дитиною. Однак основна місія у вихованні дитини покладена на матір [8].

Матріархальне виховання є важливим наслідком у формуванні характеру української дитини. І це питання потребує додаткового вивчення, оскільки, згідно зі статистичними даними, у більшості українських сімей панує матріархат.

Якими є наслідки такого впливу на психіку дитини? Українська дитина не може легко ідентифікуватися з батьком, адже він мало нею цікавиться. Відповідно вона ідентифікується з матір'ю, яка піклується й захищає від батька. Тобто норми, цінності, ідеали дитини підпорядковуються нормам, цінностям, ідеалам жіночої свідомості. Можливо звідси «філософія серця» П. Юркевича або «кордоцентричність українців» О. Кульчицького?

Звісно, вплив батька існує, але сам батько дуже «материнський», якому притаманні доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність. Ці риси сприяють тому, що українська родина обирає життя в невеликих групах, де цінуються теплі взаємини, й майже відсутня позиція чоловіка здобувача, активність якого реалізується в зовнішньому світі. А це типово жіноча спрямованість на внутрішній світ. Наприклад, український «батькотаман», як ідеал, це не тип англійського військового провідника, відважного, енергійного, маломовного, ідейного, аскетич-

ного, але це отаман, що всіма опікується, дбає про всіх, є зрозумілим для кожного, радиться перед кожним рішенням, тобто – «отаман із материнськими рисами» [8].

У своїх дослідженнях М. Мід на прикладі трьох племен із Нової Гвінеї ілюструє типово чоловічі й жіночі риси характеру, що можуть бути зумовлені культурою, тобто бути продуктом спільноти. У племені Арапешів суспільство вважає поганим і неморальним мати амбіції до влади. Чоловіки й жінки там миролюбні, добродушні, «материнські». Однак плем'я Мундугуморів войовниче: у полюванні й війнах беруть участь чоловіки й жінки. У третьому племені – Чамбулів, де чоловіки є головами родин, норми «чоловічої й жіночої поведінки» перевернуті. Жінки турбуються про матеріальне забезпечення родини (полювання, риболовля), а чоловіки – ніжні, вразливі, займаються декорацією, вишиванням, танцями, мистецтвом. Отже, чоловічі або жіночі риси характеру залежать від типу культури [13].

Щодо української родини, яка піддається превалюючому материнсько-жіночому впливу цей вплив відображається й на ставленні українців до влади й авторитету в суспільстві. Дитина мусить підкорятися батьку зі страху, але всередині не любить його й бунтує. Тобто зовні дитина демонструє покірність, а всередині у неї закипає внутрішній протест і ненависть до батька. Щойно дитина дорослішає, вона намагається від'єднатися, вирватися з-під влади батька. Таку ж саму позицію людина займає й у суспільному житті відносно влади, яка, на її думку, є чужою й деспотичною. Тобто владу та її представників українець сприйматиме з недовірою, ворожістю, а підкорятиметься лише зі страху. У разі падіння чужої деспотичної влади серед українців найчастіше панував анархізм. Тобто після смерті грізного «батька» (влади), «сини матері» України стараються не допустити, щоб хтось із них зайняв головне місце, вони не бажають відновлення влади над собою, оскільки вона для підсвідомості українця – це постійне насилля, страх, відроза. Відповідно найкращий варіант – коли кожен сам собі пан

і всі рівні між собою. Якщо всі рівні, як «сини» однієї матері, не можна допустити, щоб один із них став головним. Так, Б. Цимбалістий зазначає, що у таких неусвідомлених переживаннях ще з раннього дитинства формується рівність усіх, тобто «анархічність» української психіки, як невміння встановити свою владу та втримати її. Наприклад, в українських родинах після смерті батька найстарший син не перебирає керівництва родиною, тобто не переймає всієї батьківської влади, як це відбувається у багатьох патріархальних народів. Натомість сини, як рівні між собою, діляться владою. В Україні ніколи не було звичаю передавати всю землю як неподільну спадщину найстаршому синові, її ділили між синами й доньками.

Дослідник Я. Ярема у своїй науковій розвідці «Дитячі переживання і творчість Шевченка зі становища психоаналізу» зазначав про важливість дитячих років таке: «Несвідомі сили інфантильного походження можуть стати добродійними геніями в людині, що спричиняють найвищі мистецькі чи релігійні об'явлення, то чорними демонами, які руйнують спокій і здоров'я душі, штовхають людину до злочинів і всяким іншим способом роблять її нежиттєздатною та трагічно нещасною» [10, с. 176].

Саме в тих ранніх переживаннях українського немовляти коріниться вихідна база для життєвого оптимізму, для морально-психічної незламності українського народу.

Висновки

Отже, уточнено психологічні погляди Б. Цимбалістого на формування психіки українців. Механізмом передачі національних рис із покоління в покоління, на думку вченого, є родинне виховання, що розглядається ним крізь призму культурно-антропологічного підходу.

Показано домінуючу роль матері у вихованні української дитини, що має центральне значення для формування психіки українців. Українська дитина ідентифікується з матір'ю, яка піклується й захищає від батька. Тобто норми, цінності, ідеали

дитини підпорядковуються нормам, цінностям, ідеалам жіночої свідомості.

З'ясовано, що вплив батька існує, але він сам дуже «материнський», якому притаманні доброта, добродушність, лагідність, ніжність, м'якість, сердечність. Ці риси сприяють тому, що українська родина обирає життя в невеликих групах, де цінуються теплі взаємини, й майже відсут-

ня позиція чоловіка здобувача, активність якого реалізується в зовнішньому світі.

Материнсько-жіночий вплив позначається й на ставленні українців до влади. Владу та її представників українець сприймає з недовірою, ворожістю, а підкоряється лише зі страху. Перспективи подальшого вивчення вбачаємо у з'ясуванні ролі батьків у вихованні дітей у сучасних українських сім'ях.

Література:

1. Бенедикт Р. Хризантема и меч : Модели японской культуры / Р. Бенедикт. – М. : РОССПЭН, 2004. – 256 с.
2. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький / Енциклопедія Українознавства – I (загальна частина) Мюнхен – Нью-Йорк, 1949. – Том 2. – С. 708-718.
3. Кульчицький О. Світовідчуження українця / О. Кульчицький // Українська душа, Нью-Йорк – Торонто : Ключі, 1956. – С. 13-25.
4. Кульчицький Олександр. Український персоналізм. Філософська й етнопсихологічна синтеза // О. Кульчицький. – Мюнхен-Париж, Український Вільний Університет, 1985. – 192 с. – Серія : монографії ч. 42.
5. Овчинников В. Ветка сакури / В. Овчинников. – М. : Молодая гвардия, 1971. – 224 с.
6. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. Репринтне відтворення видання 1918 року. – К. : Абрис, 1991. – 272 с.
7. Фрейд З. О психоанализе // З. Фрейд Психология бессознательного : [сб. произв.]. / Сост. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1989. – с. 456.
8. Цимбалістий Б. Родина і душа народу / Б. Цимбалістий // Українська душа, Нью-Йорк – Торонто : Ключі, 1956. – С. 26-43.
9. Шпиц Р. А. Первый год жизни: психоаналитическое исследование нормального и отклоняющегося развития объектных отношений / Р. А. Шпиц, В. Г. Коблинер / [пер. с англ.]. – М. : Геррус, 2000. – 384 с.
10. Яким Ярема / Упорядкув., ред. і прим. С. Яреми. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 244 с.
11. Bowlby J. Maternal care and mental health / J. Bowlby. – Geneva World Health Organization. Monograph series No 2. – 1951. – p. 510.
12. Harlow, H. F. (1959). Love in infant monkeys. Scientific American, 201 (6), p. 68-74.
13. Mead M. Growing up in New Guinea. A Comparative Study of Primitive Education. Laurel, N. Y., 1930. – p. 406.
14. Tronick, E. Z. (1989). Emotions and emotional communication. American Psychologist, 44, p. 112-119.